
A TULAJDONSGRA UTALÓ CSALÁDNEVEK KOGNITÍV NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSBN

1. A tulajdonnévi kategória szorosan kötődik a nyelvhez; a tulajdonnevet egyértelműen nyelvi jelnek tekintjük. A névadási aktus és mód azonban, amellet, hogy hangsúlyozzuk nyelvészeti vonatkozásait, más tudományágak ismeretében is magyarázható. Jelen tanulmányban a külső tulajdonságra utaló családneveket és azok összetevőit a kognitív tudomány segítségével vizsgáljuk meg. A *családnév* terminus a szakirodalomban akkor használatos, ha a név családot jelöl, azaz öröklődik a család tagjai között. Ekkor viszont már elveszti eredeti motivációját, így nem alkalmas arra, hogy névadási aktust modelláljunk vele. Az alábbiakban a *családnév* magába foglalja tehát azt a tényt, hogy minden történeti családnév családnévelőzményként egyszer részt vett a vizsgált névadási aktusban. Munkám alapját és forrását a „Régi magyar családnevek szótára” (CsnSz.), illetve fontosabb adatainak digitalizált változata (CsnVégSz.) adja.

2. **A névtan mint a kognitív tudomány része.** – Az ember megismerő képessége az elme, a mentális reprezentáció szintjén vizsgálható. A kognitív megközelítések célja, hogy az elme lényegére vonatkozó (valójában klasszikus filozófiai) kérdéseket válaszoljon meg. A nyelvészet a pszichológia, az antropológia stb. mellett a kognitív tudomány részdiszciplínájának tekinthető (KERTÉSZ 2000: 212). A névtudomány kognitív megközelítése, a viszonyok és fogalmak „újrafogalmazása” a pszichológia, a nyelvészet, a filozófia segítségével az utóbbi években kezdődött el (vö. pl. HOFFMANN 1993; N. FODOR 2008a, b; SLÍZ 2008a, b; TOLCSVAI NAGY 2008).

Ha a nyelvi jelentéseket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a kognitív szemantika szerint a fogalom, ami a jelentés alapja, tapasztalati eredetű. A nyelvi reprezentáció és a világról való tudásunk között analóg viszonyt feltételezhetünk. A megnevezés egyik alapformája – a rámutatás és leírás mellett – a tulajdonnév (TOLCSVAI NAGY 2008: 33). Munkám nem a tulajdonnév egyedítő funkcióját, az azonosítást hivatott elemezni, hanem a névadási aktust, az elnevezett (beszélő) névvel való illetését és annak módját vizsgálja.

N. FODOR JÁNOS kifejti, hogy „a névadást legfőképpen nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg”, így érdemes volna a „sajátosságjelölő kategóriákat kognitív megközelítéssel az elnevezettnek a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való kapcsolata, ehhez való viszonya alapján elkülöníteni” (a sajátosságjelölő kategóriára l. még HOFFMANN 1999: 209). A névben megjelenő valóságösszetevők a következők: 1. maga az elnevezett egyén; 2. más ember, embercsoport; 3. társadalom; 4. hely; 5. dolgok, események. A sajátosságot jelölő nevek rendszerezésének fő kategóriái ezen elemek alapján alakulnak ki, tulajdonképpen a hagyományos, motivációs osztályozás fölé boltozódnak (N. FODOR 2008a: 295).

3. **A névadás aktusa kognitív megközelítésben.** – A megismerés „közvetlenül észlelhető, tapasztalható jelenségekből indul ki” (TOLCSVAI NAGY 2010: 31). A dolgok tulajdonságait reprezentáló entitások kognitív, megismerési tartományokban írhatók le.

A tartományok a kogníció fogalmi közegét adják, ilyen lehet például egy főnévvel kifejezett dolog színe, mérete, funkciója (TOLCSVAI NAGY 2010: 53). SLÍZ MARIANN a családnevek kialakulásának kérdését kognitív szemantikai keretben vizsgálja, hiszen a névadás kognitív aktus: függ attól, hogy a nyelvhasználók milyen módon érzékelik a körülöttük lévő világot. A névadás során számos kognitív tartománnyal (a megnevezendő személy tulajdonságaival) kell számolnunk (lakhely, családi kapcsolatok, külső és belső tulajdonságok). Ezek közül aktiválódik az egyik tartomány, vagyis az a sajátság, amely a legfeltűnőbb a névadó számára; ez alapján nevezi meg a névadó az egyént (SLÍZ 2008b: 469). A névadó a névadás pillanatában választhat a kognitív tartományokból. Mindez csak a természetes névadást tekintve érvényes, a mesterséges névadásban más helyzetek, módok, motivációk játszanak szerepet (vö. FARKAS 2003: 145).

A névadás klasszikus szituációjához például olyan tulajdonságok, jellemzők tartozhatnak, mint hogy az elnevezendő személy egyik faluból a másikba költözött; a földjét hanyagul munkálja; ostoba; nagy orra van; foglalkozása szíjgyártó. A kognitív tartományok tehát itt a következők: lakóhely, tulajdonság, foglalkozás. Elméletünk szerint az egyik aktívvá válik a névadás pillanatában. Ha a felsorolt kognitív tartományok mindegyike ismert, a legszembetűnőbb jellegzetességet emeli ki a névadó (vö. SLÍZ 2008a). Meg kell jegyeznünk, hogy a névadó egyes tulajdonságai, illetve társadalmi, emberi viszonya az elnevezendőhöz, illetve a róla való tudása legalább annyira szerepet játszik a névadásban, mint az elnevezendőnek a tulajdonságai. Feltételezhető ugyanis, hogy a névadó nem ismeri az összes lehetséges kognitív tartományt, illetve nem tartja őket egyaránt jellemzőnek.

4. A tulajdonságot jelölő családnevek vizsgálata. – A tulajdonságot jelölő családnevek esetében az a kérdés, hogy a névadó az elnevezett mely tulajdonságát emelte ki és fejezte ki a névben, elsősorban valóságismereti szempontból közelíthető meg. Ahogy a helynevek esetében csak a bennük meglévő jellegzetesség lehet a névadás alapja, úgy a családnevek motivációja is az ember által ismert és felismert sajátságok alapján nyugszik. Ezt a nyelvre általában jellemző tényt szükíti az a megfigyelés, hogy az objektumnak (az elnevezett egyénnek) a név sohasem a teljes valóságát fejezi ki (vö. HOFFMANN 1993: 25). Mielőtt összegyűjtenénk a névadás momentumában előforduló megnevezendő sajátságokat, a nevek kognitív szempontú vizsgálatának elvét kell meghatározni.

A tárgyakkak, dolgoknak és az egyént meghatározó körülményeknek, tulajdonságoknak, sajátságoknak (beleértve származását, foglalkozását stb.) konceptualizálása több összetevőből áll, ennek egy szelete tükröződik a névadásban. A tulajdonságot jelölő családnevek egy-egy ilyen összetevő leképezései. A belső és külső tulajdonságok sokfélesége adja azt a lehetőséget, hogy egy névadási aktusban (például a *Nagyorrú* név adásakor) kevésbé jellemzőnek tekintsük az egyén következő tulajdonságait: fekete szeme van, kopasz, hanyagul műveli a földjét, ostoba stb. Ezen tulajdonságokhoz képest kiemelkedik, aktívvá válik az a jellegzetesség, hogy nagy az orra, s így nem a *Korom*, *Pelises*, *Perje*, *Szamár* stb. nevet kapta.

A névadó befogadása az észlelés során majdhogynem határtalan, mindenesetre beláthatatlan és feltérképezhetetlen. Tetten érhető azonban az az észlelet, ami nyelvileg kifejeződik. A 'gólya' jelentésű *cakó* szóból keletkező családnévelőzmény (megkülönböztető név) kialakulásakor az egyén személyiségének, tulajdonságainak észlelése során az őt ért „ingerek” összességéből a névadó az elnevezett külső tulajdonságát emelte ki,

például azt, hogy hosszú lába van. A hangsúlyozott tulajdonság nyelvi formába öntése a metafora eszközével történt meg. Jelen esetben a legszembevetőbb, legjellemzőbb tulajdonsággal való megnevezés mellett természetesen számolnunk kell más, szintén az észlelés egy összetevőjét kiemelő lehetőséggel: a *Cakó* megnevezés a névadás pillanatában utalhat valamilyen eseményre, körülményre, például hogy az elnevezett házán golyafészek volt. A *Szépenlépő*, *Szépszakállú*, *Sernemissza* stb. családnevek esetében viszont biztosak lehetünk abban, hogy a névadó az elnevezett mely sajátosságát találta megnevezésre érdemesnek. Ezen sajátosság megtalálása a névtani szakirodalomban a névadás indítékának kérdésköréhez tartozik.

A család- és ragadványnevek motivációs kategorizálásával és a funkcionális-szemantikai szempontú megközelítéssel a névadás alapjának meghatározására törekszünk. A névadás alapja, az indíték, a motiváció azonban több összetevőből áll. Ha megvizsgáljuk az eddigi tipológiákat, láthatjuk, hogy a legtöbb rendszerezésben a kategóriák kialakításánál ez problémát jelenthet. Így például B. GERGELY PIROSKA rendszerében a testi tulajdonságra utaló ragadványneveken belül találunk haj-, szem-, bőrszínre utaló neveket; a következő kategória azonban a haj- és bajuszviseletre, szőrzetre utaló nevek csoportja (B. GERGELY 1977: 91–2). Az arc-, haj-, bőrszín kategóriák elkülönítésénél két összetevőt figyelhetünk meg. Ezen motivációs csoportok egyik eleme a haj, szem és a bőr (amit elnevezünk), másik eleme a szín és a viselet (ami alapján elnevezzük). Az ilyen nevek esetében mindkét összetevő kiterjedhet nyelvi kifejezésként a kogníció minden lehetséges területére, amely terület a névadás szituációjában szóba jöhet.

A nyelvi elemeken keresztül látható a világ kettős természete: a tárgyak és a köztük megvalósuló relációk különbözősége. Dolgokat (tárgyakat) és relációkat kifejező jelentésszerkezeteket különíthetünk el (TOLCSVAI NAGY 2010: 51). Két fogalmat kell tehát megkülönböztetnünk: tárgy (vagy dolog) és reláció alkotja ezen struktúrákat. A tárgy olyan dolog (fizikai test, konkrét vagy elvont főnév, fogalom), amely csak addig létezhet változatlan állapotban, amíg egy reláció tárgya nem lesz. A tárgy létezése nem függ más tárgyakkal való kapcsolattól (vö. BAŃCZEROWSKI 1999: 82–3), időben stabil, térben behatárolt (KÖVECSES 2005: 85), felismerhető a kiterjedése (TOLCSVAI NAGY 2010: 50–1). A fizikai tárgy tekinthető a legállandóbb tárgynak: nem változik az alakja, mérete, színe, leggyakrabban főnév fejezi ki. A tárgy megjelenése megelőzi a relációk megjelenését, a reláció ugyanis szorosan a tárgyhoz kötött. A relációk megnyilvánulását a tárgyak állapotában végbemenő változások jelzik. A relációk legtöbbször fizikai folyamatok, szellemi, pszichológiai cselekvések, amelyeket a nyelvben pl. a *megy*, *ír*, *átgondol*, *következtet* igék képviselnek (vö. BAŃCZEROWSKI 1999: 82–3). A kognitív szemantika kétféle viszonyt, relációt különít el. A temporális relációk jelentésszerkezete tartalmaz idővonatkozást, folyamatot fejeznek ki; ilyenek például az igék. Ezzel szemben az atemporális relációk esetében nem tapasztalunk időkifejezést; ilyenek a határozóragok, a névutók, a határozószók és a melléknevek (SLÍZ 2008a: 231; TOLCSVAI NAGY 2010: 49). Így a *szép* és *csúnya* fogalmak valamilyen tárgyhoz viszonyítva, vele kapcsolatban értelmezhetők. (Ezen nem változtatnak a képzett alakok, például a főnévvé képzett *szépség*, *csúnyaság* elvont fogalmi sem.) A különböző fogalmak, így a melléknév-főnév kapcsolatát többek között a Gärdenfors-féle geometrikus modell írja le részletesen. A modell fogalmi terekkel dolgozik. Ezek a fogalmi terek tulajdonságdimenziókat tartalmaznak, amelyek feladata az, hogy reprezentálják a fogalmakat különböző tartományokba sorolva. Az *alma* főnevet vizsgálva az alábbi tartományokat különíthetjük el: szín, forma, felület, íz stb.

A tartományokhoz különböző régiók tartoznak, így a színhez a piros vagy a zöld régiói. E megközelítésben a relációk a tartományok régióinak felelnek meg (PAPP 2009: 215).

A világ képének nyelvi kivetülése ilyen fogalmi struktúrák alapján történik. A világ alapjelenségei és a fogalmi struktúrák így természetesen a névadásban (mint nyelvi aktusban) és a nevekben (mint nyelvi produktumokban) is fellelhetők. Mivel a világban tapasztalható jelenségek a névadás alapjául szolgálnak (vö. N. FODOR 2008a: 295), az alapjelenségek érzékeléséből fakadó kettősség, a tárgy és a reláció fellelhető bennük. A névadó fogalmi struktúráit felhasználva ad nevet az egyénnek. A *Nagyfejű* családnév (megkülönböztető név vagy ragadványnév) esetében a névadó az elnevezett valamely tulajdonságát emelte ki: azt, hogy nagy feje van. A névadó az elnevezett fejét nevezi meg, annak nagysága alapján. A *Piros* családnév esetében szintén egy testi tulajdonság a névadás alapja, az elnevező az egyén bőrét, haját, ruháját stb. nevezte meg annak színe alapján. A kognitív nyelvészet fogalmai alapján nevezem az előbbi összetevőt (*név*)tárgy-nak, az utóbbit pedig (*név*)reláció-nak. (A *név*- előtagot annak jelzésére használom, hogy az adott tárgy és reláció a névadásban jelenik meg, hiszen a fogalmi struktúrában a tárgyak és relációk nem tulajdonnévként vannak jelen.) A névtárgy alapesetben változatlan állapotú, nem függ más tárgyakkal való kapcsolattól. A névrelációk a névtárgyak között valószínűleg meg, mindig valamihez képest értjük őket.

Mielőtt megnéznénk, hogy milyen tárgyakat és relációkat tudunk elkülöníteni a tulajdonságra utaló családnevek esetében, érdemes áttekintenünk KONRAD KUNZE német nyelvterületen végzett utó- és családnévvizsgálatait (KUNZE 1998: 142–5). A ragadványnévből keletkezett, tulajdonságra utaló családnevek motivációs rendszerezése mellett a szerző testrészek szerinti csoportosítást végez a külső tulajdonságot jelölő nevek alapján. A családnevekben megjelenő testrészek a következők: láb (lábfej) (*Holbein* 'óláb', *Rauchfuss* 'szőrös láb'), vádli (*Wadeschinkel* 'vándlis, nagy vádlijú'), térd (*Knie* 'térd'), far (*Steiss, Stauss, Steuss* 'far'), has (*Bauch, Buk, Beuchel* 'has'), mell (*Brust, Prüstel, Brüstle* 'mell'), hát (*Ruck, Rugg, Rückle* 'hát'), nyak, torok (*Schönhals* 'szép nyak, jó torok', *Kurz Hals* 'rövid nyakú', *Kropf* 'golyva'), tarkó (*Harnecker, Harnapp, Hartnack* 'olyan ember, akinek nem hajlik a nyaka'), fej (*Weisshaupt* 'fehér fő', *Muckenhaupt* 'légyfejű'). Az arc valamely részére utaló nevek külön csoportosításban találjuk. KUNZE felhívja a figyelmet arra, hogy a felsorolt, az arc valamely részére utaló nevek mennyisége több, mint amennyit a könyvben foglalt ábráról leolvashatunk. Ezek a következők: homlok, szem, fül, orr, ajak, fog, áll. A fentebbiekben felsorolt kategóriák mindegyike a névtárgy fogalmához kapcsolható. Az elnevező mindig valami állandó, statikus dolgot nevez meg, láb, vádli, térd stb., valamilyen reláció alapján. Érdemes közelebbről megvizsgálnunk a német *Knie* 'térd', *Steiss* 'far', *Bauch* 'has' családneveket. A kifejező nyelvi eszköz, a színekdoché pars pro toto változatában a névadó az elnevezett egy testrészével jelölte meg az egyént. A névtárgy természetesen a térd, far, has testrészek. A reláció kifejtetlen, azonban biztosak lehetünk benne, hogy az elnevező az egyén térdét, farát, hasát valamely tulajdonság alapján nevezi meg, hiszen – mint ahogy arra már utaltunk – a névadáskor az elnevezett legszembetűnőbb sajátosságának kiemelése történik. Az elnevezett nem kapott volna *Knie*, *Steiss*, *Bauch* családnevet, ha ezen testrészei nem rendelkeznének kiemelkedő, szembetűnő tulajdonsággal. Régi magyar családneveink közül itt kell megemlítenünk a *Bajca*, *Bajusz*, *Szakáll*, *Ragya* stb. családneveket, amelyek esetében szintén kifejtett, ezért ismert a névtárgy, de ismeretlen névreláció figyelhető meg (CsnSz., CsnE., HAJDÚ 2003: 822 stb.). A *Piros*, *Kék*, *Zöld* családnevek

esetében a névtárgy az ismeretlen, hiszen nem tudjuk, hogy a névadó mit nevezett meg az egyéneken (szemét, haját, bőrét, ruháját), a névreláció azonban világos, az elnevező a tárgy színe alapján nevezte el az egyént.

A CsnSz. családneveinek rendszerezését alapul vevő CsnVégSz.-ben 593 esetben találunk külső, testi, fizikai tulajdonságra utaló motivációt. Mindösszesen 569 név került e kategóriába, figyelembe véve az ugyanazon kategóriába sorolt, több motivációt kifejező neveket is. Azonban sem a CsnSz., és így a CsnVégSz. sem tudta leírni az egy tulajdonságot jelölő név összes motivációját; ha ugyanis így járnánk el, meglehetősen szubjektív módon alakítanánk a kategóriákat (HAJDÚ 2003: 770). A legtöbb külső, fizikai, testi tulajdonságra utaló családnév esetében meglehetősen nehéz és kétséges a motiváció feltérképezése. Így például a *Kék* családnév esetében több motivációt is megad a CsnSz.: az elnevezett személy kék szemű volt, feltűnő kék öltözetben járt, testi sérülés következtében kék foltos volt. Hasonlóképpen a *Korom* családnév a bőr vagy szem színére utal a CsnSz. szerint, de ezen motivációk mellett említhetnénk a haj vagy a viselet színét is. Az alább elkülönített névtárgyak és relációk megterheltségének kiszámítása tehát nem célszerű, az elkülönítés célja ugyanis nem a nevek pontos besorolása, hanem annak látatása, hogy különböző névtárgyak milyen relációval kapcsolódhatnak. A tanulmány végén szereplő táblázat foglalja össze a tárgy és a reláció kapcsolódási lehetőségeit. Az aláhúzott nevek csak az FTSznSz.-ben találhatók meg, a CsnSz.-ben nem.

A külső tulajdonságot jelölő családnevek körében a névtárgyak és a névrelációk kapcsolatáról a következőket állapíthatjuk meg. A névtárgyak elhatárolása és kategóriákra való bontása lényegesen egyszerűbb, mint a névreláció feltérképezése. E megfigyelés összefügg a fizikai tárgy azon tulajdonságával, hogy térben körülhatárolt, kiterjedése felismerhető, a legközvetlenebbül megtapasztalható dolog, könnyen elkülöníthető más tárgyaktól (TOLCSVAI NAGY 2010: 50). A CsnSz. és a CsnVégSz., illetve az FTSznSz. motivációs kategóriáit alapul véve, a teljesség igénye nélkül az alábbi névtárgyakat különíthetjük el: fej, haj, szem, szemöldök, fül, fülcimpa, orr, orrcimpa, száj, fog, áll, arcszörzet, nyak, váll, mell(kas), hát, kéz, ujj, köröm, csípő, far, comb, láb, térd, boka, talp, (bőr). A *bőr* névtárgy külön kategóriába való sorolása kétséges, hiszen átfedést mutat valamennyi névtárggyal, a kategória példái alapján azonban nem tudjuk egyértelműen besorolni. A névtárgyak száma véges; annyit tudunk felsorolni, ahány testrész leírható valamely tulajdonsággal. Az egyszerű relációk tartományai: valamilyen szín, méret, hiány, rendellenesség és gondozatlanság. Az egyéb kategória szükségességére mutat rá az ide sorolt nevek sokfélesége.

Természetesen nagyban függ a tárgy és a reláció viszonyának létrejöttétől, hogy a fogalmi struktúra megengedi-e a két összetevő kapcsolatát. Az egyén lábát, fülét, orrát csak szélsőséges esetben nevezzük el azok színéről, az egyén bőrét, fejét pedig biztosan nem nevezzük meg hiányuk alapján.

A kognitív nyelvészet szerint a gyakran előhívott, majd nyelvi formába öntött fogalom könnyen hozzáférhető, hiszen mentálisan begyakorolt. A testrészek, az állandó természeti környezet elemei a legkönnyebben hozzáférhető elemek, illetve eleve önmagukra irányítják a figyelmet. Az ilyen entitások válnak a legegyszerűbben feltűnővé, így gyakrabban kerülnek a figyelem középpontjába (TOLCSVAI NAGY 2010: 33–4). Bár a feltüntetett névtárgyak és relációs tartományok megterheltségét nem célszerű kiszámolnunk, a táblázatról leolvasható, hogy a haj, szem, arcszörzet és bőr névtárgyak fordulnak elő leggyakrabban, jelezvén, hogy a névadás szituációjában a legkönnyebben kerültek a figyelem

fókuszába, azaz profilálódtak. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy éppen ezen névtárgyakhoz kapcsolódnak azon relációs tartományok, amelyek több névtárgy esetében is képviseltethetik magukat, mint például a szín tartománya.

5. A névadás aktusa kognitív keretben. – A legszembetűnőbb sajátosság kiemelése és megnevezése a névadó felől közelíti meg a névadási aktust. Amit a névadó kiemel, szoros viszonyban, kapcsolatban áll az elnevezettel. Ha az egyén *Szécsényi* nevet kapott, valamilyen kapcsolatban állt azzal a hellyel; birtokolta, lakhelye volt, onnan származott stb. SLÍZ MARIANN megjegyzi, hogy egy, a névadás során a névadás alapjául szolgáló kognitív tartomány aktívvá válik, „s referenciapontként segíti a célhoz, az adott személyhez való eljutást” (SLÍZ 2008a: 232). E referenciapontnak kell állandónak, stabilnak lennie ahhoz, hogy a névadó nagy eséllyel az aktívvá vált tartományt vegye a névadás alapjául. S mivel a stabilitás fokozati skálán helyezhető el, a legállandóbb referenciapont lesz a névadás alapja. (SLÍZ MARIANN három szerkezeti példán, három kognitív tartományra – személy, hely, tulajdonság – visszavezethető családnevet vizsgálva jutott e következtetésre.) De vajon mitől függ, hogy a névadó az egyén több tulajdonságából mely tulajdonságát emeli ki? Vajon lehet-e beszélni a tulajdonságra utaló családnevek esetében a stabilitásról mint döntő tényezőről?

A kognitív pszichológia és nyelvészet szerint az ember tipológiai elvek alapján tapasztalja, majd kategorizálja a valóságot, vele együtt a nyelv egységeit is. A kategóriákat tipikalitási feltételek jellemzik; ezeknek a feltételeknek leginkább megfelelő elemek a prototípusok. A nem prototipikus elemek határai átfedik egymást, s fellép közöttük az ún. családi hasonlóság (vö. KIEFER 2007: 91–2), „mert az adott elem hozzátartozhat a prototípus által képviselt egyik, illetve másik kategóriához egyaránt” (BAŃCZEROWSKI 1999: 82; 1. még SLÍZ 2008a: 232, TOLCSVAI NAGY 2010: 24–30). Alapesetben a kategóriák prototipikus elemeinek tekinthetők a testrészek. A fül prototípusa a testrész kategóriában valóban tipikalitási feltételeknek felel meg: alakja, nagysága, funkciója, „léte” meghatározott. Ha azonban eltér ezektől a feltételektől, már nem tekinthető prototípusnak (ti. ha a fül alakját, nagyságát, funkcióját tekintve eltér az átlagtól, a tipikustól: lelógó, túl nagy, funkcióját nem tudja betölteni vagy nincs). A névtárgy tehát általában eltér a prototípustól. Azt, hogy miben tér el, mely tipikalitási feltételnek nem felel meg, a névreláció mutatja. Ha az egyén több olyan testrészrel rendelkezik, amely eltér azon testrészek prototípusaitól, a legkevesebb feltételnek megfelelő testrész lehet a név tárgya. Minél kevesebb feltételnek felel meg egy testrész, annál nagyobb esélye van arra nézve, hogy névvé, azaz névtárggyá váljon. Ezt természetesen nagyon sok tényező befolyásolja. A *Fekete* megkülönböztető névvel illetett egyén haja – amennyiben az elnevezés tárgya a haj – tökéletesen megfelel a haj prototípusának, az elnevezett mégis a *Fekete* nevet kapta. A kategorizáció folyamatában azonban a világ jelenségeit nem csak egymás mellé helyezve kategorizáljuk, hanem az egyik tapasztalt világbeli dolgot egy másikhoz képest helyezzük el (TOLCSVAI NAGY 2010: 29), és emeljük ki, amennyiben ez a dolog a névadás alapja. Vagyis a *Fekete* névvel illetett személy lehetett a legfeketébb a többi (akár csak néhány) egyén között, e tulajdonsága volt a legjellemzőbb mind közül.

A külső tulajdonságra utaló családnevek esetében tehát a névválasztást illetően a stabilitás elve és a legszembetűnőbb tulajdonság együttesen érvényesül. A kiemelt tulajdonságnak valóban stabilnak, állandónak kell lennie, emellett a névválasztáskor a legszembetűnőbb tulajdonság (*Fülellen*) vagy legalább az eléggé jellemző (*Fekete*) feltételek

alapján dönt a névadó. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az általában vett észlelés a korábbi észlelések tapasztalataitól és az emlékezéstől is függ: ha az elnevező több egyénnél tapasztalta, hogy valamely testrésze nem felel meg a tipikalitási feltételeknek, nagy valószínűséggel nem ezen tulajdonság alapján nevezi el az egyént, hiszen akkor az már nem elég a megkülönböztetéshez, nem egyedít.

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 1999. A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–63.
- N. FODOR JÁNOS 2008a. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.
- N. FODOR JÁNOS 2008b. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. PhD-értekezés. (Kézirat.) ELTE BTK, Budapest.
- FTSznSz. = N. FODOR JÁNOS 2010. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. Budapest.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 203–25.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentésmélet*. Budapest.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. Túl a fogalmi metaforán. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 71–89.
- KUNZE, KONRAD 1998. *Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. dtv-Atlas Namenkunde*. München.
- PAPP KORNÉLIA 2009. Melléknévi konstrukciók fogalomintegrációs és geometrikus modellekben. In: KESZLER BORBÁLA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Diskurzus a grammatikában*. Budapest. 211–8.
- SLÍZ MARIANN 2008a. Kognitív történeti névtan? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: KUNA ÁGNES – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola 3. Félúton Konferenciájának előadásai*. 228–241. = http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk07/sliz_VA_KA_T.pdf.
- SLÍZ MARIANN 2008b. Melyiket a négy közül? A családnevek kialakulásának kérdése kognitív szemantikai keretben. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 468–74.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 21: 43–70.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. A tulajdonnév jelentése. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 30–40.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra.

Tartomány	Szín	Méret	Hiány	Rendellenesség	Gondozatlanság	Egyéb
Névtárgy						
Fej		<i>Fejes, <u>Koponyás</u>, Nagyfejú</i>				<i>Kocka</i>
Haj	<i>Feirhajú, Hamvas, Hőke, Ősz, Rótt, Sárhajú, Szárhajú</i>	<i>Hajas, Nagyhajú</i>	<i>Kopasz, Pelises, Tar, Tariska</i>		<i>Bócér, Bogos, Bojtos, Borza, Korpa, Korpás, Serke, Serkés</i>	<i>Bender, Bodor, Fodor, Fürtös, Göndör</i>
Szem	<i>Bogár, Kormos, Korom</i>	<i>Nagyszemű</i>	<i>Félszemű</i>	<i>Bandzsál, Kancsal, Kancsi, Világtalan</i>	<i>Csepelyes, <u>Csipa</u>, Csipalnakos</i>	<i>Fényesszemű</i>
Szemöldök		<i>Bokorszemű</i>				
Fül		<i>Füles</i>	<i>Fületlen</i>	<i>Siket</i>		<i>Kónya</i>
Fülcimpa		<i>Cimpa, Cimpó</i>				
Orr		<i>Nagyorrú, Orros</i>	<i>Orrotlan</i>			<i>Fitos, Sunya</i>
Orrcimpa		<i>Cimpa, Cimpó</i>				
Száj	<i>Piros, Piroska</i>	<i>Nagyszájú, Ajakas</i>	<i>Félszájú</i>	<i>Nyúlajakú</i>	<i>Dohos</i>	<i>Ajak</i>
Fog		<i>Nagyfogó</i>	<i>Csorba</i>			
Áll		<i>Ajakas, Tügyes</i>				
Arcszőrzet	<i>Deres, Sárga, Sző, Szőke</i>	<i>Bajca, Bajusz, Lombos, Nagybajuszú, Nagyszakállas, Nagyszakállú, Szakáll, Szakállas</i>	<i>Szakálltalan</i>		<i>Berzi, Bócér, Bócéros</i>	<i>Kónya, Sunya Sörtés, Ritkaszakállú, Szépszakállú</i>
Nyak			<i>Nyakatlan</i>	<i>Nyakó</i>		
Váll		<i>Vállas</i>				
Mell(kas)		<i>Csőcsös, <u>Kebles</u>, Melles</i>				
Hát				<i>Görbe, Púp, Púpos, Ormos</i>		
Kéz		<i>Nagykezű</i>	<i>Félkezű, Csonka, Csorba</i>			

Ujj				<i>Hatujjú</i>		
Köröm		<i>Körmös, Köröm</i>				
Csípő		<i>Combos, Compós</i>				
Far		<i>Segges, Hétséggű</i>				
Comb		<i>Combos, Compós</i>				
Láb		<i>Lábas, Nagylábú</i>	<i>Csonka, Csorba, Falábú, Lábatlan</i>	<i>Sánta</i>		
Térd		<i>Térdes</i>				
Boka		<i>Bokás</i>				
Talp		<i>Talpas</i>				
Bőr	<i>Cigány, Füstös, Hamvas, Hőke, Szerjes, Veres, Zöld, Zöldes, Zsufa, Tarka, Tarcsa</i>			<i>Ragya, Ripacs</i>	<i>Kosz, Koszos</i>	<i>Csécses, Buborék</i>

1. táblázat: A tárgy és a reláció kapcsolódási lehetőségei a külső tulajdonságra utaló családnevekben¹

¹ *Ajakas* < *ajak* 'áll' + -s képző, *Bócér* < *bócér* 'kócos, borzas, fésületlen', *Csajbók* < *csajbók* 'görbe lábú', *Csató* < *csató* 'befelé gördülő láb', *Csécses* < *csécses* 'himlőhelyes', *Csepelyes* < *csepelyes* 'csipás szemű', *Hőke* < *hőke* 'szőke, kese', *Nyakó* < *nyakó* 'görbe, hibás nyakú', *Tarcsa* < *tarcsa* 'tarka', *Tügyes* < *tügy* 'állkapca' + -s képző, *Zsufa* < *zsufa* 'fakó, sárga' (CsnSz.), *Sunya* < *sumya* 'lekonyuló orrú, hajjú' (FTSznSz.).

ÉVA F. LÁNCZ, **Family names referring to personal characteristics, discussed in the framework of Cognitive Linguistics**

The present paper adopts a Cognitive Linguistic approach to examine the name-giving situation and to enumerate the domains (e.g. place of residence, occupation, personal characteristics) from which the namers can choose. The strongest emphasis is on family names referring to personal characteristics; the author, using the terms of Cognitive Linguistics, differentiates between name objects and name relations. In the course of name-giving, the namers, focusing on a characteristic of the individual, name the object (e.g. a part of the body) based on some of its relations (e.g. colour, size). The possible combinations of the two components are illustrated in a chart in the paper. The primary sources for the paper are MIKLÓS KÁZMÉR's 'Régi magyar családnevek szótára [Dictionary of Old Hungarian Family Names]' and JÁNOS N. FODOR's 'A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526) [Dictionary of Personal Names from the Late Middle Ages in the Upper Tisza Region (1401–1526)]'.